

AYDINLANMA VE İLK BİRİKİM ÇELİŞKİSİNDE HALK VE HALKÇI EKONOMİ POLİTİK

Ceyhun GÜRKAN¹

Özet

Halkçılık, ulusal ve ideolojik farklılıkların geniş çeşitliliği içinde aynı zamanda ekonomi politiğin bağlamında gelişmiş düşünsel ve siyasal bir harekettir. Halkçı düşüncenin ve hareketin ekonomi politik içeriğini yakalayan temel kavramlardan biri Marx'ın ilk birikimidir. Halk üzerine siyaset ve ekonomi politik 18. yüzyılın ikinci yarısında klasik liberalizm ve Aydınlanma düşüncesi içinde eleştirel bir düzlemde yükselişe geçmiştir. Aydınlanma ve ilk birikim arasındaki karşıtlıktan hareket eden bu yazı halkçı düşüncenin eleştirel ekonomik politik boyutunun izini Kant'tan Rousseau'ya ve Marx'a uzanan Aydınlanmacı gelenek içinde sürmektedir. Bireyleri siyasal ve toplumsal olarak içeriksiz bir kitle halinde piyasa yolunda yöneten neoliberal popülizmin karşısında, bu çalışma Aydınlanmanın halkçı düşüncesiyle yüzleşip ve eksikliklerini aşabilecek yeni bir eleştirel yaklaşımın ekonomi politik rotasını çıkarmayı denemektedir.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, İlk Birikim, Halkçılık, Ekonomi Politik, Küçülme

THE PEOPLE AND POPULAR POLITICAL ECONOMY IN THE CONTRADICTION BETWEEN THE ENLIGHTENMENT AND PRIMITIVE ACCUMULATION

Abstract

In a great variety of national and ideological diversities, populism, which has also developed within the context of political economy, is an intellectual and political movement. One of the fundamental concepts identifying the political-economy content of the populist idea and movement is Marx's notion of primitive accumulation. The politics and political economy of the people in classical liberalism and the Enlightenment thought started to rise on a critical pathway in the second half of the 18th century. Taking its departure point from the contradiction between the Enlightenment and primitive accumulation, this paper traces the critical political-economy aspect of the populist

---

¹ Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8048-7175>

idea within the Enlightenment tradition from Kant through Rousseau to Marx. Against the neoliberal populism which governs individuals as a mass without a political and social content for the sake of the market, this paper attempts to draw the political-economy course of a new critical approach that can confront the populist idea of the Enlightenment and overcome its shortcomings.

Keywords: The Enlightenment, Primitive Accumulation, Populism, Political Economy, Degrowth

Giriş

Sınırları belli bir toprak parçası üzerinde kurulu kolektif ve ortaklaşa bir topluluk yaşamının tanımlayıcı kategorileri olarak toplum, millet, milliyet, nüfus, ulus ve halk sözcükleri içinde sonuncusu diğerlerine göre tüm somutluğuna karşın siyasal içerik bakımından tanımlanması en zordur. Bunun bir nedeni sıralanan bu sözcüklere iliştilen son ek ile ortaya çıkan toplumculuk, milletçilik, milliyetçilik, ulusçuluk ve halkçılık sözcüklerinin arasında halkçılık dışında diğerlerinin görece daha tanımlı ve tutarlı bir siyasal ve ideolojik içeriğe ya da çerçeveye sahip olmasından rahatlıkla görülebilmektedir. Toplumculuk ne kadar sosyalist düşünceye ve ideolojiye yakın düşüyorsa, muhafazakâr ideoloji o denli içinde geleneği keşfettiği millet ve milliyet kategorilerine dayanmaktadır. Toplumun teknisist bir istatistiki haritalanması biçiminde tanımlanabilen nüfustan ayrı düşünülme-yecek, ayrıca Batı modernizmine ve kapitalizmine özgü homojen ve ilerlemeci bir topluluk fikri ve ideali olarak ulus ve ulusçuluk ise ulusal piyasa ekonomisinin çerçevesi içinde liberal felsefeye daha açık ve doğrudan dâhil olmaktadır. Halkçılık ise bünyesindeki halk sözcüğü ile diğer kategorilere göre çok daha fazla somut ve en az onlar kadar siyasal anlamla yüklü olsa da tanımlı, tutarlı, evrensel ve yekpare, değişmez bir siyasal-ideolojik içeriğe sahip değildir. Aynı şekilde, tarihsel gelişimi içinde hem ideolojik/düşünsel hem siyasal hareket olarak ülkeler arasında sergilediği farklılık da halkçılığın dinamizmini ve aynı tarzda gelişmediğini göstermektedir. Muhafazakâr, liberal ve sosyalist ideolojiler halk kategorisinin ve halkçılık ideolojisinin içerisine farklı şekillerde yerleşirken, bugün bu durum halkın ve halkçılığın esas referansı olan Aydınlanmadan ileri gelen belirli türde bir siyasal ve kamusal topluluk fikrinden uzaklaşıp nüfus ve kitle gibi siyasal olarak içeriksiz referanslarla halkı yakalayan popülizm çağında daha karmaşık hale gelmiştir. Bu bakımdan Aydınlanma geleneğinde siyasal, tarihsel, sosyolojik ve kamusal bir referansa sahip halkın ve halkçılığın, neoliberal kapitalizm çağında esas olarak topluluğun teknisist

bir statik haritalanması anlamında ‘nüfus’ (*population*) gönderimine dayanan ‘popülizm’den (*populism*) niteliksel farkının belirginleştirilmesi her zamankinden daha değerli eleştirel bir politik ve düşünsel çaba haline gelmiştir. Üstelik 19. yüzyıldan 20. yüzyıla uzanan tarihsel süreçte kendi dili, siyasal ve toplumsal yapısı içinde bunu yapması gereken ve yapabilecek iki ülkeden biri halkçılığın köylülüğe dayanan modern tarihini yazan Rusya ile birlikte Türkiye’nin toplum tarihi ve bilimidir. 1908’den itibaren halkçılığı bir taraftan Aydınlanmacı liberal fikirlere ve solidarist düşünceye dayanarak eleştirel, diğer taraftan uygulamada ilk birikime alan açan milliyetçiliğe ve ulusçuluğa dayanarak özgün biçimde geliştiren Osmanlı Türkiyesi ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi halkçılığın dünya tarihinde özgün bir konumda yer tutmaktadır (Toprak, 2012; 2013). Zafer Toprak’ın *Türkiye’de Popülizm 1908-1923* başlıklı kapsamlı çalışmasının açılış sözü olarak seçtiği Eric J. Hobsbawn’ın şu tespiti bunun yerinde bir ifadesidir: “Türk devrimi geleneğe karşı ilerlemeye ve aydınlanmaya, ‘gelişmeye’ ve liberal anlayışı sorun edinmeyen bir tür popülizme tutkuyla gönül vermişti. Üçüncü Dünya’da çağdaşlaşan rejimlerin belki de ilkinin oluşturuyordu”. Kavramsal açıdan yaklaşıldığında Hobsbawn’ın kullandığı popülizm (*populism*) sözcüğü dönemin ruhuna ve uygulamadaki özgün diline uygun çevrilirse, o zamanki *Halka Doğru* hareketine de referansla, halkçılık olarak anlaşılması gerekmektedir.

Halkçılığın Üçüncü Dünya’da modern tarihi 20. yüzyılda dünya savaşları sırasında ve sonrasında kapitalizmin gelişimi içinde ve aynı zamanda ona karşı özgün duruşuyla yazılmıştır. 1. Dünya Savaşı sırasında finansman ve sonrasında toparlanma sürecinde devletler piyasalarıyla ve toplumlarıyla bütünleşmiş, 2. Dünya Savaşı sonrasında Üçüncü Dünya’da modernist kalkınmacı hamleler ile piyasa için halk yaratılmaya çalışılmıştır. Ancak 1970’lerden itibaren bu kalkınmacı paradigmanın zemin kaybetmesiyle toplumların geleneksel yapısal özelliklerini koruyan ve siyasetin merkezine taşıyan, aynı zamanda temel burjuva hukukuna dayanan rasyo- nel bir kapitalist piyasa ekonomisi sistemi içinde doğrudan yer almayan (Sanyal, 2017), bireylerin/hane halklarının yoksulluk koşullarında tekil ve özgün varoluşu içinde nüfus yönetimi bağlamında bir tür yeni halkçı program yürürlüğe girmiştir. Modernist kalkınmacı teorilerin ve programların 1970’lerde kapitalizmin krizlerinden itibaren hızla terk edilişi ile yoksulluğun doğal kabulü üzerine yükselen geleneğin içinden halkın yönetim anlayışı Türkiye’de politik olarak ilk emarelerini 1950’de göstermiş, 1980 dönüşümü ise bunu uygulamaya dökmüştür. Halkçılık refah kapitalizmi döneminde, özellikle 1960’larda ve 1970’lerin sonuna dek dünya kapitalizmine uygun şekilde modernist ve Aydınlanmacı içeriğiyle hem sınıfsal

ilişkileri uzlaştırıp keserek kapitalizmi benimseyen hem de sermaye birikim sürecinde dışlananları koruyan ve geri kazanmaya çalışan, bu anlamda ilk birikim sürecini devlet eliyle tersine çevirmeye çalışan eğilimleri serbest bırakan ve bu doğrultuda sınıfsal bilinci yeniden üretebilen sistem karşıtı bir tutumun potansiyelini taşımıştır. Türkiye’de 1980 sonrası neoliberal dönem hem genişleyen ve uluslararasılaşan spekülative ve ticari bir kapitalist kazanç sistemi hem de buradan dışlananların ve marjinalleştirilenlerin oluşturduğu büyüyen bir enformel piyasa ve toplum yapısı inşa etmiş; halkçılık ya da popülizm esas olarak bu enformel ve sistematik marjinalleşmenin/dışlamanın ve dışlananların yönetim tarzı haline gelmiştir.

1980 sonrası dönemin piyasa mantığı ve hedefi, siyasal ve kamusal bir kategori olarak halka ve halkçılığa referansın yerine içi sağ, aşırı sağ ve neoliberal ideolojiler ile doldurulmuş bir popülizm tarzını geliştirmiştir. Popülizmin bu yeni sağ, milliyetçi ve neoliberal eklektik kompleksinde ortak nokta müşterek mülkiyeti ve yükümlülüklerin eşit ve adil paylaşımını esas alan bir özgürlükçü topluluk felsefesinin yerine ayrıştırıcı ve dışlayıcı tarzda bireycilikle yüklü, kamusalığın varlığını eksiltmeyi, eritmeyi ve depolitizasyonunu gerçekleştirmeyi hedefleyen bir siyasal ve kültürel anlayışın yerleştirilmesidir. Neoliberal popülizm bireycilikle piyasa fetişizmine varırken, sağ ve aşırı sağ popülizmi tekil yönetici kimliğinde otoriter bir liderlik ideolojisine ulaşmaktadır. Halkçılığın klasik esas referansı olan demokrasiyi eksilten liderlik ideolojisi ile piyasa popülizmi arasındaki mesafe 2008 küresel finansal krizi sonrası dünya ekonomisinin ve siyasetinin kanıtladığı gibi son derece kısadır.

Dolayısıyla cumhuriyetçi ve Aydınlanmacı tavrın uzantısı olarak kamusal bir ortak yaşamı ve siyasal bilinci hedefleyen halkçılığın yerine ilk emareleri üniversite tasfiyeleri ile Türkiye’de 1945 sonrasında görülen, ancak 1960’larda ve 1970’lerde sınıfsal reflekslerin karşı eğilimleriyle ortadan kaldırılan neoliberalizme özgü ve içkin olan popülizmin, Korkut Boratav’ın (2015) adlandırmasıyla “yoz/çarpık popülizmin” irdelenmesi iki analitik kavramla ve yaklaşımla mümkün olabilir. Bunlardan ilki Marx’ın ‘ilk birikim’ (*primitive accumulation*) tahlilidir. Bu bağlamda, ilk birikim kapitalizmin tarihsel ve siyasal içeriğini sunan, insanın toplumsal özgürlüğünü gözeten ve bunun için kapitalist olmayan eğilimleri serbest bırakarak bir ekonomik toplumsal örgütlenme modeli öngören belirli tipte bir halkçılığın temel unsurunu, yani ortak mülkiyeti ortadan kaldıran kapitalistleşme sürecini tanımlamaktadır. İkincisi, yazıda üzerine ayrı bir başlık açılmayacak olan ama burada geliştirilen düşüncelere önemli derecede yorum gücü katan Michel Foucault’nun (2013; 2015) kabaca nüfus idaresi olarak betimlediği (neo)liberal siyasal rasyonalitenin içeriğini belirleyen

'yönetimsellik' (*governmentality*) analitiğidir. Halkçılık ile popülizm arasında Türkiye siyasi diline ve kültürüne özgü bir şekilde yapılabilen bu ayrımın Foucault (2015: 36) tarafından da (neo)liberal yönetimsellik ile Rousseau'ya atfen devrimci aksiyomatik düşünce olarak adlandırdığı halkçılık arasında formüle edildiği görülmektedir. Bu kavramsal ayrımın üzerine düşünülmesi neoliberalizmin eleştirisi ve alternatifi açısından gittikçe önem kazanmaktadır.

Gerçekten de halk kategorisi son dönem neoliberalizm eleştirilerinde sadece ön plana gelmemiş, toplumsal (ve hatta küresel) muhalefeti birleştirici bir siyasal ve ekonomi politik özne olarak merkezi bir konum tutmaya başlamıştır. Bunun için eleştirel siyasal düşüncenin ve ekonomi politığın farklı konumlarını temsil eden ve uluslararası alanda yoğun ilgiyle karşılanmış iki çalışma örnek alınabilir. İlk olarak, Wendy Brown *Halkın Çözülüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*'nde (2018) Foucault'nun yönetimsellik analitiğini ve tarihini günümüz finansal kapitalizmin neoliberal rasyonelitesine ve politikalarına doğru uzatıp genişletmektedir. Brown küresel neoliberal finansal yönetimselliğin ilerleme hattını halkın çözülüş süreci olarak tanımlamaktadır. Sosyal ve siyasal hayatın ekonomikleşmesi ve finansallaşması, son zamanlarda ise kemer sıkma politikaları, bireyin demokratik ve siyasal varoluşu üzerinde yıkıcı etkilerde bulunmaktadır. Müşterek yönetim (demokrasi), dünyayı farklılıklarıyla anlayan entelektüel ve siyasal bilinç (kamusal eğitim), adalet ve eşitlik (hukuk), müşterek yaşam (kamusallık) ve müşterek sahiplikler (ortak mülkiyet) adım adım şirket yönetişimi kontrolünde dönüşüme uğrayıp demokratik bir halkı yaratacak gerçek siyasal potansiyelleri, içerikleri ve koşulları ortadan kaldırılmaktadır. Şirketin sosyal, siyasal ve ekonomik özne olarak halkın yerine geçerek özellikle yönetim, eğitim ve hukuk alanında yarattığı dönüşümler siyasal hayat üzerinde tahriplere yol açmakta ve Brown için bu durum halkın çözülüşüdür.

2008 krizini demokratik kapitalizm üzerindeki sonuçları bakımından değerlendiren ve ilgiyle karşılanmış bir başka çalışma Wolfgang Streeck'in *Satın Alınan Zaman: Demokratik Kapitalizmin Gecikmiş Krizi* (2016a) adlı kitabıdır. Streeck'in 1970'lerden itibaren OECD ülkeleri düzleminde tespit ettiği temel eğilim şu şekildedir: Kapitalist devletler 1970'lerden itibaren krize verdikleri tepkiler ile krizleri çözmek yerine ertelemiştir. Kriz politikaları bu bakımdan zaman satın alarak krizi erteleme ile sonuçlanmıştır. 1970'lerin Keynezyen refah devletine verilen enflasyonist tepki vergi devletini çökertmiş, ardından buna kamu borçlanması ile verilen tepki 1980'lerde borç devletini yaratmıştır. 1980'lerin borç devleti krizlerine verilen bütçe konsolidasyonları biçimindeki tepki yükselen özel borçlanmayı ve bu da 2000'lerin krizlerini, ardından merkez bankalarının

genişlemeci politikalarını ve son olarak kemer sıkma politikalarını gündeme getirmiştir. Kapitalizmin 1970'lerden itibaren içine düştüğü “düşen büyüme oranı, artan eşitsizlik ve yükselen toplam borç” (Streeck, 2016a: 23) biçimindeki yapısal problemler Streeck için kapitalizmin reel ekonomi, finansal sistem, bankacılık ve devletin mali krizlerinin ardışık ve 2008’de olduğu gibi eşanlı krizleridir. Demokrasiyi sakatlayan meşruiyet krizlerini içinden çıkaran bu kriz süreci kapitalizmde iki uzlaşmaz halk yaratmıştır: “Kurucu halk” (*Staatsvolk*) ve “piyasa halkı” (*Marktvolk*). “Kurucu halk” kavramsallaştırmasının uğradığı sert eleştiriler (bkz. Tooze, 2017) bir kenara bırakılırsa, Streeck’in neoliberal kapitalizm eleştirisi de Brown’da olduğu gibi halk öznesi üzerine inşa edilmiştir. Demokratik kapitalizmin temel öznesi olan “kurucu halk” ulusal ölçekte yurttaşlardan, yani yurttaşlık haklarına sahip olarak periyodik biçimde seçimlerde oy veren ve kamuoyunda düşünce geliştirip tartışan seçmenlerden oluşmaktadır; ulusal devlete bağlılıkları karşılığında da sosyal hizmetler elde etmektedirler. Demokrasiyi sakatlayan “piyasa halkı” ise uluslararasıdır; yurttaş değil finansal yatırımcıdır; yurttaşlık hakları yerine (finansal) talepleri vardır; seçmen değil devletin alacaklısıdır; demokratik kapitalizmin esası olan periyodik seçimler yerine açık artırmalar ile ilgilenirler; düşünce, tartışma ve müzakere alanı olarak kamuoyunun yerine faiz oranlarını esas almaktadırlar; bağlılık ve sosyal hizmetler bu halkın gözünde yerini sırasıyla piyasada güven ilişkisine ve devletin borç servisine bırakmıştır (Streeck, 2016a: 115).

Kapitalizmin 2008 krizi sonrasında hem neoliberalizmin yeni yönetim tarzı adlandırılırken popülizm kavramının yükselişi hem de eleştirel teoride halk öznesinin tartışmalara konu olan yükselen bu durumu aynı zamanda kapitalizmin sonu tartışmaları ve alternatiflerinin yoğun olarak düşünüldüğü arayışlarla el ele gitmiştir (bkz. Geiselberger, 2017; Karatani, 2017; Streeck, 2016b; Wallerstein vd., 2014). Bu iki durum arasında yakın ilişki 19. yüzyıldan günümüze halkçılığın düşünce ve eylem alanında dinamik bir şekilde çok farklı türlerini denemiş ve geliştirmiş Türkiye deneyiminden hareketle kurulabilir. İlhan Tekeli ve Gencay Şaylan’ın “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi” (1978) makalesinde tespit ettikleri gibi halkçılık kapitalizmin gelişim sürecinde anlaşılabilir. Halkçılık kapitalizmin ilk birikim sürecini askıya alabilen veya tersine çevirebilen, farklı siyasal yaklaşımların elinde yeniden yorumlanabilir dinamik bir ideolojik öğedir. Tekeli ve Şaylan’ın tespit ettikleri önemli bir nokta Türkiye’de halkçılığın iktidar değişimlerinde ve daha önemlisi rejimin siyasal, kültürel ve ekonomik örgütlenmesindeki köklü dönüşümlerinde yeni rotayı tarif eden, kuran ve yönlendiren temel ideolojik unsur olmasıdır. Öyle ki ideo-

lojik, eylemsel ve kuramsal boyutlarıyla halkçılık rejimin diğer temel unsurlarını (devlet, piyasa, ulus, toplum, devrim, sınıf, bürokrasi, hukuk, sınıf, mülkiyet, kültür, sanayileşme vd) yeniden tanımlayan, şekillendiren ve ideolojinin temel referans sistemini kendisiyle beraber yeniden kuran dinamik bir ögedir. Halkçılığın bir ideoloji olarak bu bütünselciliği, eyleme dönük pratikliği, siyasal düşüncüyü şekillendiren ve kuramsal çerçeveleri değişime zorlayan yönü ve işlevselciliği, iktidara ve rejime ilişkin köklü dönüşümlerde her zaman siyasetin ve ekonominin merkezi unsuru haline gelmesine neden olmuştur. 2008 krizi sonrası halkın ve halkçılığın söz konusu yeniden uyanışı ve yorumlanmaya başlanması kapitalizmin krizi ve sonu tartışmalarıyla beraber düşünüldüğünde bir yol ayrımına gelindiğini göstermektedir.

Bu bağlamda ilerleyen bölümlerde yazının temel amacı ekonomi politik düzlemde halkçılığın klasik Aydınlanmacı köklerine dönerek günümüz koşullarında neoliberal kapitalizme alternatif sunan eleştirel yaklaşımlara bir yorumsal katkı sunmaktır. Halk egemenliği düşüncesinden ve kapitalistleşme sürecinden bağımsız düşünülemeyecek halkçılığın ekonomi politik boyutunun çerçevesinin izi Kant'tan Marx'a değin Rousseau üzerinden sürülmektedir. Kant'tan başlayıp Rousseau ve Marx ile devam edip ve Rousseau'nun halkçılık düşüncesine yeni bir ekonomi politik yorum katabilen Serge Latouche'un 'küçülme teorisi' ile sonlanan bu yazı çerçevesinde halkçılığın eleştirel ekonomi politik temelleri ve çerçevesi belirginleştirilmektedir. Özellikle bugün gerici iç mantığı açığa çıkmış neoliberal popülizme karşı Aydınlanmacı halkçı bir anlayışın ekonomi politik perspektiften kapitalizmin yeni bir eleştirisine dayanması gerektiği ve bunun ne tür bir rotada yol alabileceği tartışılmaktadır. Halkçılığın bir nüfus yönetimi olarak popülizme evrimi neoliberal yönetimselliğin parçası olarak değerlendirilmektedir. Klasik liberalizm, Aydınlanmanın içinde doğup gelişirken, (sivil) toplumu siyasal varoluşun koşulu olarak 'halk' ile ekonomi politığın geliştirdiği yönetimselliğin koşulu olan 'nüfus' arasında bölmüştür. İlki Kant ve Rousseau ile anılırken, ikincisi Adam Smith, özellikle Thomas R. Malthus, ile özdeşleştirilmektedir ve fakat birbirlerinden tamamen bağımsız değildirler. Smith, Malthus'tan farklı olarak, *Milletlerin Zenginliği*'nin (2006) kamu maliyesi bölümünde kadınların, erkeklerin, genç ve yaşlı halkın nasıl eğitilmesi ve yetiştirilmesi gerektiğini açıklarken kapitalizmin yabancılaştırıcı etkilerini ortadan kaldıracak spesifik bir halkçı varoluşun ekonomi politik temellerini Kant'tan ve Rousseau'dan farklı düşünmemiştir. Neoliberalizm kamasallığın siyasal koşulu olarak halk kategorisini piyasa inşacılığı ve hayatın ekonomikleştirilmesi hedefleriyle bir nüfus yönetimselliği ile yerinden ederken sadece klasik libera-

lizmi sadeleştirip bayağılaştırmakla kalmamış, aynı zamanda bugün liberalizmin ya da liberal demokrasinin krizi olarak tanımlanan uzun süreceği anlaşılan siyasal, ekonomik ve toplumsal kriz durumlarını da yaratmıştır (Brown, 2018). Çözümün temel boyutunun neoliberalizmin eksilttiği ve yeniden inşa edilmesi gereken, kamusalığın siyasal varoluşu olarak halk kategorisinde yattığını göstermeye ve bunun için bir ekonomi politik çerçeveyi geliştirmeye çalışacağız. Halkçılığın Aydınlanmacı temellerindeki mantığı liberalizme özgü sınıfsız bir soyut özgür toplum idealini geliştirmiş olsa da, neoliberal muhafazakâr baskıcı yönetimlerin koşullarında ve karşısında halkçı düşüncenin bu ideale liberalizmin klasik versiyonuyla yüzleşip ‘neo’ versiyonlarını aşarak ulaşabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Yazının ilerleyen bölümlerinde hem ilk birikim sürecini tamamlamış gelişmiş kapitalist ülkeler hem de 2. Dünya Savaşı sonrası ve özellikle 1980 neoliberal dönüşümle yeni bir ilk birikim sürecine dâhil olmuş az gelişmiş ve/veya gelişmekte olan ülkeler için geleceğe dönük alternatifini düşünebilen bir kuramsal çerçeve çıkarılmaktadır.

1. Kant: “Aydınlanma Nedir?” ve Bugün Nedir?

18. yüzyıl klasik liberal düşüncenin kurucularının ve Aydınlanmacıların modernizmi ve kapitalizmi doğum ve gelişim halindeki çelişkileriyle kapsamlı biçimde algılayışları bize yeni bir siyasal varoluş olarak halkın ve bir ideoloji olarak halkçılığın esas yönlerini ve günümüzde hangi esaslarından sapıldığını göstermektedir. Bunun için Kant’ın Aydınlanma felsefesini, Rousseau’nun halk egemenliği üzerine siyasal teorisini ve ardından bunları Marx’ın ilk birikim tahlili ile birlikte düşünmek yeterli olacaktır. Aydınlanmanın “dört kurucu boyutu” -“akılcılık ve aklın kamusal kullanımı”, “bilimcilik”, “ilerlemecilik” ve “liberalizm” (Cevizci, 2007: 26-32)- içeriğindeki çelişkilerle ilk birikim tahlili ile açıklık kazanmaktadır.

Aydınlanma felsefesinde belirtilen temel dört ilkeye bağlı olarak gelişen esas sorunun ve hedefin ‘insan’ın akılcılığı, kamusalılığı, bilimciliği ve özgürlüğü olduğu kabul edilir. Dolayısıyla Aydınlanma insanın bireysel otonom gelişimini ve olgunlaşmasını insanın tarihselliğini ve modernliğini anlama ve tanıma süreci içinde yakalarken, bu anlayış 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tüm toplumsal ilişkileri bireyci insan düşüncesine ve eylemine indirgemedi yol gösterici bir yönetime göre gelişen hümanizme dönüşmüştür. Ne var ki, 18. yüzyıl deyim yerindeyse İnsan çağından önce Sivil Toplum çağıdır. Kant’ın Aydınlanmanın kurucu metni olarak kabul edilen 1784 tarihli kısa yazısı “Aydınlanma Nedir?”de (2005) bu sivil top-

lum durumunu betimleme için seçtiği kavram ‘kamusallık’ idi. Kant’ın getirdiği tanıma göre Aydınlanma yavaş ilerleyen ve düşünüre göre öyle olması makbul olan bir süreç içerisinde insanın erginleşme ve olgunlaşma sürecidir. Olgunlaşma süreci insanın özel alanda görevine ahlaki bir yükümlülükle bağlı kalırken aklını kamusal alanda özgürce ve cesaretle kullanabilmesine dayanır. Rousseau’nun sadece düşünsel değil, aynı zamanda eylemsel bir siyasal varoluşu tanımlayan halk adını verdiği bu özneleşme tarzı Kant’ta öncelikle felsefi ve düşünsel bir varoluş biçimidir. Özel ve mesleki alanın itaatkâr yapısını sorgulamayan ve aşmaya çalışmayan, kamusalılığı eyleme dayandırmadan özel alandan sıyrılan bir düşünsel kaçış olarak kurgulayan Kant kamusal yaşamın karşısına mücadele edilmesi gereken üç iktidarı konumlandırmıştır: Asker (ordu), maliye (devlet) ve kilise (din). Toplumsal ve bireysel yaşamı sıkı bir polisiye düzenleme rejimine tabi tutan kameralist yönetim düzeninde bunlar Kant’ın dışarıya, yani kamusal alana çıktığında gördüğü, kamusalılığı (ya da aklın kamusal kullanımını) ortadan kaldıracı üç iktidar düzeneği ya da kipidir. İnsanın olgunlaşması ve yetkinleşmesi, yani kendini, başkalarını ve dünyayı tanıyabilme ve anlayabilme becerisi bu iktidar yapılarına karşı eleştirel bir duruşla mümkündür. Rousseau’nun tersine insana eyleme dönük siyasal bir varoluş kazandırmayan Kant insanı kamusal alanda iktidara karşı konuşan bir akılcı ya da bilim insanı olarak tanımlamıştır. Özel (küçük) mülkiyet hakkını da bunun koşullarından biri saymaktadır. Olgunlaşmaya ve özgürleşmeye giden bilim ile aydınlanan bu yolda, Kant yine de insana devrimci sayılabilecek öznel bir siyasal varoluş kazandıran kamusalılık fikri geliştirmiştir.

Her şeyden önce Kant insanın toplumsal varoluşunun belirtilen üç iktidara dayanan metafizik temellerini ortadan kaldırmıştır. Foucault’nun (1972: 275-286; 2002: 279-280; 2011: 28) deyimiyle felsefede “sonlu insanı” icat eden Kant insanın güncelliğini felsefeye taşımıştır. İnsanın metafizik bir başlangıç konumundan hareketle yazgılı bir kaderi geleceğe doğru yürüyüşünü kamusalılık fikri ile keserek ‘şimdinin ontolojisi’ni felsefi sosyal düşünceye kazandırmıştır. Bu güncelliğin içinde insanın olgunlaşması esas olarak adı geçen üç iktidar bağıntısından ve bu iktidarların geleneksel bilgiye dayanan söylem ve yönetim alanından bilimin/akılcılığın yenilikçi gücüyle kopmasına bağlıdır. Rousseau’ya göre halk egemenliği ya da halkın kendi kendini yönetmesi ne ise, Kant için insanın kendini ahlaki yükümlülük ve kamusal özgürlük ilişkisinde ya da belki geriliminde yönetmesi odur. Bilim bu anlamda insanın kamusalılığı kuran, iktidar-bilgi bağıntısından doğan ve özgürlüğü kapatan yönetsel söylem alanından insanı kurtaran bağımsız ve rasyonel bilgi ve bilme biçimidir. İnsanın kendini, toplumu ve dünyayı tanıyarak iktidar-yönetim-bilgi bağıntısından

bağımsızlaşarak kendini yönetme anlamında bir otonomi kazanması Kant'ın düşüncesinde bu iktidarları tamamen ortadan kaldırma hedefini gütmemektedir. Onları yeni bir kamusal kompleks içinde sürekli yapılandırır. Bu anlamda Kant Aydınlanmayı insanın kamusal varoluşuna bağlayan somut bir iktidar mücadelesi içinde tanımlamış ve bunu gündelik yaşamın ve felsefenin tam merkezine yerleştirmiştir. Kamusal ya da halk her gün bir iktidar mücadelesi içinde sürekli inşa edilen bir varoluş ve bundan doğan bir siyasal ve toplumsal düzenin koşulu ve sonucudur. Bilim, özgürlük ve kamusal uzun dönemde oluşmuş geleneksel bilgi-iktidar bağlantılarından sürekli somut durumlar içinde kurtulmalıdır. Kant bunun için Friedrich çağında insana dair bireyin kendi güncelliğinde akılcı eleştirel konuşmasını yeterli görmüş olsa da, kamusal özgü toplumsal bir siyasal varoluş ve eylem tarzı olmadan bunun mümkün olmayacağını Rousseau aslında Kant'tan önce halk kategorisi ile göstermişti. Rousseau bu anlamda kamusal halk ile hareket ve eylem kazandıran ve kamusal halka çeviren düşünürdür.

Kant'ın insanın özgürlüğünü ve bunun koşulu olan kamusal iktidara ya da yönetime karşı bir tutumun güncelliği çerçevesinde tanımlaması Aydınlanmacı halkçılığın temel düşüncesini göstermektedir. Kamusal insana ya da halka dair sorunlar günceldir ve sürekli somutluğu içinde birlikte, herkes arasında çözüme dönük yeniden düşünülme gerektirir. Ancak nasıl ki Kant'ın hümanizmi ve rasyonel kamusal ahlaki insanı kendi çıkarını düşünen ve kamusal boyutundan arındırılmış bireyci *homo economicus* soyutlamasına esin olduysa ve bunun içinde 19. yüzyıldan itibaren aşama aşama eritildiyse, bahsettiği güncellik de günümüz neoliberal popülizmde aynı şekilde bireyin kamusal katılımını ya da halkın demokratik katılımını kesen bir sürekli tehlikeli aciliyet durumu olarak ya geriye dönük hüküm kalmamış modellerin taklidiyle ya da bilimsel akıl ile ispatı mümkün olmayan teleolojik ve teolojik gelecek düşüncesiyle hızlıca atlatılması gereken istisnai aralık biçiminde kodlanmaktadır. Neoliberal popülizm, şimdinin ontolojisinin ya da gerçek güncelliğin askıya alındığı bir aralık içinde, yaşanan zamana ne yapısal problemleriyle, ne gerçek somut durumuyla ne de ortak aklın ürünü bir düşünceyle yaklaşmayı mümkün kılmaktadır.

Kant iktidarın karşısına kamusal düşünsel ve söylemsel tarzını kuran bilimi ve bilimsel düşüncüyü yerleştirirken aynı zamanda üç iktidar yapısının (devlet, ordu ve din) dayanması gereken insanın özgürlük potansiyelini açığa çıkaran ve geliştiren kamusal rasyonaliteyi de tanımlamış oluyordu. Bir bütün olarak 18. yüzyıl Aydınlanmacılığı ele alındığında, Kant'a göre bilim ve bilimsel düşünce/söylem, Rousseau'ya göre yine bilimden ve bilimsel eğitimden ayrı gelişmesi mümkün olmayan yurttaşlık

etiği ve halk, Smith'in içinde halkçı düşüncenin unsurları bulunan toplumsal iş bölümü kuramı, tarihi uzun olan bu üç geleneksel iktidarı çözmiyor, onların rasyonel, toplumsal, siyasal, ekonomik, etik ve ahlaki temellerini yeniden tanımlıyordu. Bu düşünürler için sivil toplum, halk, nüfus ve insan modern iktidarı yeni hedefleri ve içinden doğduğu kaynaklardı. Bunlardan farklı olarak anlamsal içeriğini günümüzde daha net görebildiğimiz, sıralananların içinde kendisini siyasal ve sosyolojik olarak belirsiz nüfus kategorisine dayandıran popülizm ise içinde bilimsel düşünceye yer ve zaman bırakmayacak kısa dönemli refleksleriyle Kant'ın eleştirdiği bu geleneksel iktidarların içine yerleşerek ilk savaşını, Türkiye'de de tarih içinde ve günümüzde gözlemlediğimiz üzere, halkçılığın ve kamusalılığın temel düşünsel ve etik unsurlarından ve öznelerinden birine, yani bilim insanına ve bilimsel düşünceye karşı başlatmaktadır. 18. yüzyıl klasik liberalleri ve Aydınlanmacıları için bu yalnızca bilime temellenmesi gereken halkı, kamusal varoluşu çözmez, aynı zamanda kapitalist ve modern dünyada rasyonel devlet biçimine dayanması gereken iktidarın kendi gücünü de çözer. Foucault tehlikeli söylem alanında (geleneksel) bilgi ve iktidar arasındaki yakınlaşmayı tespit etmiş, olgusal düzeyde yine Foucault'nun (2015: 160) deyiimiyle bu yakınlaşmanın üstüne yükselmiş "parti yönetimselliğinin" ve liderlik ideolojisinin (rasyonel) devlet mekanizmasını ortadan kaldıran 20. ve 21. yüzyıl çağı bu iddiayı doğrulayan dönemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kant (geleneksel) bilgi ve söylem alanı ile iktidar arasında bilimi bağımsız bir güç vektörü olarak yerleştirirken bilgi ve iktidar arasındaki kararsız, değişken ve buna bağlı olarak iktidarın yönetsel kapasitesini tüketebilen mekanizmaya karşı kamusalılığı ve ayrıca bilgi-iktidar yapısını da bu rasyonel temelde korumaya alıyordu. Kant için hükümdar Friedrich Aydınlanmanın 'yavaş' bir şekilde ilerleyebileceği sigortayı temsil etmekteydi. Aydınlanmacıların kamusalılık ve halk düşüncesi o bakımdan farklı kuramsal çerçevelerde iktidarı sınırlayan dengeli bir toplum idealiydi. Bu ideal, kapitalist olmayan bir ekonomik örgütlenmeyi öngören eleştirel perspektiften halka dair vurgusu koyulaştırılmış ekonomi politik ile bugüne taşınabilir. Rousseau bunun yalnızca ilk adımı değil, aynı zamanda bugün Aydınlanmanın nasıl bir topluma ve ekonomiye temellenmesi gerektiğini gösteren bir düşünürdür.

2. Rousseau ve Halkçı Kamusal Ekonomi

Rousseau çağdaşı Kant'ın yukarıda bahsedilen tehlikeli dönemeçlere esin olabilen yönlerine radikal bir müdahalede bulunmuştur. Bu müdahaleyi kamusal insana siyasal bir eylem ve düşünce kazandıran halk katego-

risiyle yapmıştır, ama bir o kadar önemli müdahalesi Kant'taki edebi barışın koşulu liberal iktisat anlayışının yerine ilk birikim sürecini askıya alabilen bir halkçı anayasal politik ekonomi modeli geliştirmiş olmasıdır. Rousseau'yu Kant üzerinden anlamak ne denli önemliyse, aynı şekilde düşüncü 18. yüzyılın içinden doğan ve 19. yüzyıl boyunca gelişen liberal ekonomi politik bilimi ile ilişkisinde de düşünmek gerekir. Liberal ekonomi politik toplumu sınıfsal bir piyasa toplumu olarak ulus-devlet-kapitalizm bağintısında ve en açık ifadesini Malthus'ta (2017) bulan nüfus kategorisiyle, aynı zamanda Jeremy Bentham'ın (1995) panoptikon modelinde açığa çıkan özgürlük-güvenlik geriliminin disiplinci yapısıyla anlar ve çözümlerken, Rousseau liberalizmin doğumunda toplumu ve ekonomiyi halk kategorisiyle kurgulamış ve açıklamıştır. Buna göre, halkçılığın ve Rousseau'nun çizdiği halkçı ekonomi modelinde siyasal varoluşu düzleyen nüfus ve ayrımları derinleştiren sınıf yer almaz; hem ekonomiyi düşünme hem de yönetme bakımından bu böyledir. Ancak düşünürün ekonomi politikinde soyutlama ve toplum temsili olarak sınıf kategorisinin yer almadığını söylemek Rousseau'nun eşitsizlik gerçeğini atladığı anlamına gelmemektedir. Tersine Rousseau'nun halkçı ekonomi politikinin başlangıç koşulunda ve hedefinde ortadan kaldırılmadığında önce zayıf-güçlü, sonra efendi-köle ayrımlarına ve eşitsizliklerine yol açan zengin-fakir biçiminde ifade ettiği temel iktisadi eşitsizlik yer almaktadır (Rousseau, 2018: 167). Bundan dolayı Rousseau 18. yüzyılda liberal yönetimselliğin nüfus kategorisine ve ekonomi politikinin sınıf soyutlamasına halk ile farklı bir siyasal karşılık vermiştir. Bu karşılık eşitsizlikleri doğallaştırmayan ve dahası ortadan kaldırmayı hedefleyen siyasal ve iktisadi bir karşılıktır. Halk Rousseau'da bu hedefleri içinde barındıran bir kategoridir.

Halkın iradesi içinde korunması ve gözetilmesi için belirli bir siyasal ve iktisadi düzen gerekmektedir. 'Genel irade' ve 'toplum sözleşmesi' (Rousseau, 1994) bunun siyasal ve anayasal hukuki düzenini tanımlarken, ilk birikimi askıya alan ve tersine çeviren ekonomik örgütlenme ve yönetim tarzı bunun iktisadi ayağını oluşturmaktaydı. Rousseau'da halk kendi somut güncelliği içinde yaratılması ve yönetilmesi gereken şimdinin siyasi ve iktisadi bir oluşumdur. Rousseau'nun halkçı kamusal ekonomi olarak adlandırdığı genel iradeyi izleyen ve gerçekleşmesini sağlayan siyasal yönetim tarzı, ayrıca *Anayasa Projeleri*'nde (2008) de uygulanmasını önerdiği belirli bir iktisadi anlayışa, örgütlenmeye ve politika bütününe dayanmaktadır. 'Kamusal ekonomi' ya da 'halkçı ekonomi politik' Rousseau'nun (2005) düşüncesinde geniş anlamda kamu yönetimine, dar anlamda ise ekonominin yönetimine ve organizasyonuna denk düşmektedir. Söz konusu ekonomiden anlaşılması gereken yalnızca piyasa ekonomisi değil, ondan daha fazla piyasa ekonomisini yöneten kamu ekonomisi ya da

maliyesidir. Bu geniş ve dar içeriğiyle kamusal ekonomi ya da halkçı ekonomi politikte genel iradenin izlenmesi ve yerine gelmesini sağlamak yürütmeden sorumlu egemenin görevidir. Bu görev içinde geniş çaplı sanayi üretimine ve dış ticarete dönük, sürekli sermaye birikimine dayalı ulusun sonsuz zenginleşmesi bir hedef değildir. Kır yaşamına ve tarıma önceliğin verildiği, kendine yeter (otarşik) bir ekonomi modeli içinde “ölçülülük” ve “ılımlılık” esas kamusal ekonomi ilkeleridir ve bu ilkeler doğrultusunda küçük mülkiyet, aile ve tarım üzerine kurulu bir ekonomik model söz konusudur (Acar-Savran, 2003: 88-96). Halkçı kamusal ekonomi Serge Latouche’un (2018) deyiimiyle ‘kanaatkâr bolluk toplumu’na özgü bir zenginlik modelidir.

Bu modelde Rousseau’ya göre üç amaç vardır: Bolluk, özgürlük ve adalet. Hayali isteklerin uğruna lüks tüketimin ve harcamanın yer almadığı, bunların yerine gerçek ve sınırlı ihtiyaçların tatmini üzerine kurulu bir toplumsal ekonomik tutumun ve ahlakın geliştiği, basit ve sade yaşam tarzlarının yaygınlaştığı, parasal ekonominin sınırlarının doğal ekonomi ile çizildiği, para ilişkisi olarak vergi yerine gönüllü angaryanın ya da toplumsal iş birliğinin (iş bölümünün değil) geçtiği, parasal bir mali ilişki olarak bireyselciliği ve kapitalist rasyonaliteyi geliştiren ve yayan vergiye ihtiyaç duyulmadan kamusal ortak mülkiyet temelinde kamusal girişimciliğin geliştiği, vergi alınacaksa da gelir ve servet eşitsizliğini derinleştirmeyen mümkünse ortadan kaldıran artan oranlı vergilendirme rejiminin benimsendiği, savaş harcamalarının kısıldığı, erdemli yurttaşların ve yöneticilerin yetiştirildiği, bunun için harcamaların yapıldığı, doğanın ve eski uygarlıkların yönetim sisteminin ve anlayışının günün gereklerine uygun yenden formüle edildiği doğayla dost bir genel yapı ve iktisadi ilişkiler içinde bu üç amaca –bolluk, özgürlük ve adalet– ulaşılabilir (Rousseau, 2005; 2008; 2018). Rousseau (2005) önerdiği ve tasarladığı ekonomik örgütlenme ve yönetim modelini ‘halkçı kamusal ekonomi’ olarak adlandırırken, bu yapıdan uzaklaşan ekonomik düzene ‘despot kamusal ekonomi’ adını vermektedir. Rousseau’nun halkçılığa özgü teorik ve pratik ekonomi tasarımı piyasa sistemindeki sömürü ve bağımlılık ilişkilerini toplumsal bir ekonomik iş bölümü içinde rasyonalize ederek çözmek yerine refaha, özgürlüğe ve adalete ulaşılabilir kılan toplumsal bir siyasal bağlılık ve iş birliği modeli içinde (Ağaoğulları, 2006: 83-86; 2011: 582-583, 596) ekonomik (zengin-fakir), güç (zayıf-güçlü) ve siyasal (köle-efendi) olmak üzere üç eşitsizliği ortadan kaldırmaya yönelmektedir (Rousseau, 2018).

Günümüzün toplum sözleşmesinin politik ekonomisini bozan despotizmin esas kaynaklarından biri neoliberal büyüme fetişizmidir. Bunun yarattığı toplumsal eşitsizlik sorunlarına yönelik neoliberal çözümler ise Rousseau’nun tarif ettiği halkçı kamusal ekonominin tam tersi doğrultusunda

formüle edilmektedir. Bugünün neoliberal sınırsız sermaye büyüme fetişizmine karşı Rousseau'nun sunduğu alternatif hayal gücünü fazlasıyla zorlayan gerçek dışı ve eskiye öykünme olarak görülebilir, ancak halkçılığın tarih içindeki somut duruma siyasal tepkisi alternatif ekonomik modeller geliştirerek mümkün olmuştur. Bunun gerçekleşip gerçekleşmeyeceği ya da içeriğinin hangi ideoloji ile doldurulacağı güncel siyasal güç ve stratejilerin alanında belli olacaktır. Günümüzün neoliberal koşullarında Rousseau'yu bugüne taşıyabilmek için yorumsal bir ara aşama söz konusudur. Dördüncü bölümde ele alacağımız 'küçülme teorisi' bunlardan biridir. Ama önce Rousseau'nun halkçı kamusal ekonomisini ortadan kaldıran ilk birikim sürecini ele almalıyız.

3. Halkın ve Halkçı Kamusal Ekonominin Çözülüş Süreci Olarak İlk Birikim

Rousseau bağlamında ele aldığımız halkçı kamusal ekonominin gerçekleşmesine olanak tanımayan süreç Marx'ın ilk birikim olarak adlandırdığı ve sonsuz zenginleşmenin hedefindeki kapitalistleşme sürecidir. Rousseau'nun modeli ilk birikim sürecini askıya alan ve tersine çeviren bir ekonomi ve toplum tasarımıdır. Daha doğrusu demokratik ve halkçı bir toplum düşünürün tasarımında ancak ilk birikim sürecinin dışında ya da askıya alındığı sürece oluşabilen bir topluluktur. Rousseau için de ilk birikim bir süreci tanımlamaktadır ve bu sürekli bir savaş durumudur. Kendi sözleriyle: "En güçlüünün hakkı ile ilk el koyanın hakkı arasında ancak kavga ve cinayetle son bulan bir çatışma meydana geldi. Doğmakta olan toplum korkunç bir savaş halinde gelişti; alçalmış, bayağılaşmış, yıkılmış insan türü artık geriye dönemediği, edindiği mutsuz kazançlardan vazgeçemediği, kendisine onur vermiş olan yeteneklerin kötüye kullanılması yüzünden ancak utanç pahasına çalışabildiği için kendini yıkımın arifesine getirmiş oldu" (Rousseau, 2018: 151). Dolayısıyla doğum halindeki toplumun kökeninde ilk birikim süreci içinde oluşan sahiplik ilişkisi bakımından iktisadi bir eşitsizlik yer almaktadır ve bu durum eşitsiz güç dağılımına ve siyasal eşitsizliğe bağlanmaktadır. Marx'ın ilk birikim tahlili de doğum halindeki sermayenin tarihsel analizidir. Rousseau 18. yüzyıl Aydınlanma düşüncesi içinde halkçılık ile ilk birikim sürecinin sonlanacağı bir toplum tasarımı geliştirmiş; Marx 15. yüzyılda İngiltere'de başlayan ve kendi çağında 19. yüzyılda tamamlandığını gördüğü, Karl Polanyi (2002) için toprağın, paranın ve emeğin birlikte (hayali) meta haline geldiği dönüm noktasında, ilk birikim sürecini, sürecin İngiltere'ye özgü tarihselliği içinde analiz etmiştir. Marx'ın ilk birikim analizi doğum halindeki sermayeden ve kapitalist toplumdan, gelişimini tamamlamış sermaye toplumuna doğru

giden bir süreci açıklamaktadır (Sanyal, 2017: 144). Bu süreç kapitalistleşmenin başlangıcı ile tam formu arasındaki süreçtir ve İngiltere bunun klasik örneğidir.

Marx'ın ilk birikim tahlili sermayenin doğumuna ve gelişimine ilişkin kronolojik ve belirlenimci bir aşamalı olaysal tarih anlatısı değildir; tam tersi analitik bir çözümlerdir. Yaklaşımını en iyi özetleyen satırlar şunlardır: “İnsanın anatomisi, maymun anatomisinin anahtarıdır. Aşağı-hayvan cinslerinde, daha yüksek bir biçimin müjdeleyicisi olan işaretleri, ancak bu yüksek biçimin kendini tanıdıktan sonra anlamak mümkün olmuştur” (Marx, 1977: 163). Buna göre, insanın anatomik yapısını açıklamak için doğrudan maymunun anatomisi üzerine bir araştırmaya başlamak hatalıdır; bunun yerine önce modern insan analiz edilmeli ve daha sonra bu somut bulgular ışığında maymunun anatomisi hem anlaşılabilir kılınır hem de araştırma daha doğru ve gelişkin bir düzeye yükselebilmektedir. Marx'ın ilk birikim analizi de bu analitik mantığa göre şekillenmiştir. *Kapital*'de kapitalist ekonominin saf ve tam biçimini teorik ve olgusal düzeyde analiz ettikten sonra Marx sermayenin doğumunu keşfedebilmiştir; aksi tutum ve yöntem kökeni keşfetmeye çalışan metafizik bir kronolojik olay/hikâye anlatısıdır. Marx (2012: 686) için ilk birikimin burjuva ekonomi politikğinde büyük bir gizemli sır olarak kalması bu metafizik yöntemden kaynaklanmıştır.

Sermayenin başlangıç koşullarını araştıran klasik ekonomi politikğin sermaye tarihine ilişkin metafizik öyküsünde bu sır, yani sermayenin doğumu, insanın ilk günahı biçiminde gizemini korumuştur. Adem'in işlediği ilk günah insanı dünyada çalışmaya mahkum etmiştir. Bu günah içinde tutumlu ve çalışkan insan ile tembel insan ayrılmış ve ilki sermaye biriktirecek çalışmaktan muaf hale gelmiş, günahtan arınmış; ikincisi ise günahın cezasını kendi suçu ile, yani tembelliği nedeniyle, çalışmaya mahkum olarak çekmeye devam etmiştir. Demek ki, sermayenin kökeninde çalışkanlık ve tutumluluk yer almaktadır. Thomas Hobbes (1993: 240-242) da *Leviathan*'da dünyevi bir siyaset teorisi içinde ilk birikimin koşulunu çalışkan ve tutumlu insan ile tembel insan metafiziğini gözeterek açıklamış; bu bağlamda ilk gruba daha çok olacak şekilde servetlerin ve kaynakların eşitsiz dağılımının egemenin tasarrufunda olduğunu belirtmiştir. Hobbes ilk bölüşüme ve servet/kaynak eşitsizliğine dokunmanın, örneğin artan oranlı vergilendirmeye, egemenin sözleşmeden doğan iradesini yok saymak ve savaş koşuluna geri dönmek anlamına geldiğini formüle etmiştir. Smith de ekonomi politikte ilk birikimi temiz bir öykü olarak anlatmayı sürdürmüştür. Oysa Marx için, kendi sözleriyle, “[e]konomi politikğin incelikli tutulmuş kayıtlarında ezelden beri saf ve temiz bir hava hüküm sürmüştür...

Gerçekte, ilk birikim yöntemleri her şey olabilir, ama saf ve temiz olmadıkları kesindir” (Marx, 2012: 687).

Marx için ilk birikim, feodal toplumun ve sömürünün kapitalist topluma ve sömürüye evrilmesi, 15. yüzyıldan 19. yüzyıla uzanan üç yüz yıldan fazla sürmüş zora ve baskıya dayanan, halkın mülksüzleşmesini gerçekleştirmiş “kandan ve ateşten harflerle yazılmış” (2012: 688) bir sürecin tarihidir. Bu uzun sürece ilk birikim denmesinin nedeni üreticilerin üretim araçlarının mülkiyetinden ve kamusal ortak mülkiyetten koparılmasıyla başlayan kapitalist “üretim tarzının tarih öncesi dönemi” olmasıyla ilgilidir (2012: 687). Bu dönem 19. yüzyıla gelindiğinde İngiltere’de beş aşamadan geçerek tamamlanmıştır. Bunlar sırasıyla şöyledir: i) “Kır nüfusunun topraktan yoksun bırakılması” (mülksüzleşme ve proleterleşme), ii) “mülksüzleştirilenlere karşı çıkarılan kanlı mevzuat” ve “ücretlerin düşürülmesine yönelik yasalar” (yasanın ve hukukun ilk birikimi kurucu gücü), iii) “kapitalist çiftçinin doğuşu”, iv) “tarım devrimi” ve “sanayi sermayesi için iç pazarın yaratılması”, v) “sanayici kapitalistin doğuşu”. Sanayici kapitalistin oluşumunda ise dört mekanizma söz konusudur: “Sömürgecilik”, “devlet borcu sistemi”, “modern vergi sistemi” ve “koruma sistemi” (2012: 689-724). İngiltere bu aşamalardan sırasıyla geçerek ilk birikimin klasik biçimini ve örneğini oluşturmuş ülkedir. Ancak “[b]u mülksüzleşmenin tarihi farklı ülkelerde farklı renklere bürünür, farklı aşamalarını farklı sıralarla ve farklı tarih dönemlerinde geçirir” (2012: 689). Türkiye için bu tarihin dönüm noktasına kapitalistleşme süreci içinde halkçılığın da yükselişe geçtiği 1908 devriminin yerleştirilmesi uygundur (bkz. Boratav, 2015; Toprak, 2012; 2013). Marx’ın ön gördüğü gibi, Türkiye için ilk birikimin aşamaları farklı sırada ve koşullarda oluşmuştur. 20. yüzyılda savaşların yaygınlaşarak halkla bütünleşip tarzının dönüştüğü, milliyetçiliğin geliştiği, uluslaşmanın ve devletleşmenin yaşandığı bir zaman aralığında kapitalistleşme ve ilk birikim sürecinin özgün tarihi Türkiye’de aynı zamanda Rousseau’nun sistemine uygun bir halk yaratma çabasıyla el ele gitmiştir. Ancak ilk birikim sürecinin, hemen devrimin ertesinde 1909’dan itibaren işçi sınıfına yönelik yasakların ve baskıların yanında Balkan savaşlarının ve 1. Dünya Savaşının yarattığı milliyetçi intikam ve hınç duygularıyla birlikte mülksüzleşmenin ve sermaye oluşturmanın hileli, kanlı ve ateşten tarihi yeniden yazılmıştır. Üç yüz yıla ve tüm dünya ekonomisine yayılan İngiltere’nin ilk birikimi klasik ekonomi politikçilere ne denli barışçıl ve halkçı görünmüş olsa da, Marx bu barışçıl biçimin altındaki zora dayalı mülksüzleşmenin tarihini göstermiştir. Türkiye’de 1908 devrimi sonrası ‘milli iktisat’ ile başlayan ilk birikim tarihi hem Rousseaucu anlamda sınıf bağları olmayan yeni ve modern bir halk yaratma çabası ile hem de

Marx'ın gösterdiği biçimiyle sermayeleşme ve mülksüzleşme sürecinde halkın varlığına karşı uygulamalarla gerçekleşmiştir.

Dolayısıyla ilk birikim, tarihi bugünden anlayan dinamik ve analitik bir tarihsel analiz olarak halkı ve halkçılığın tarihini, bugünü ve geleceğini değerlendirmek için önemli bir kuramsal aparatır. Marx'ın ilk birikim analizinde ya da analitiğindeki “eksiklik” ise David Harvey'e (2012: 322-330) göre ilk birikim sürecinin bitmiş veya tamamlanmış bir süreç olarak resmedilmiş olmasıdır. Harvey (2005: 159) neoliberalizme özgü “mülksüzleştirerek birikim” adını verdiği süreç içerisinde ilk birikimin devamlılığını vurgulamaktadır. Diğer bir deyişle, Harvey için ilk birikimin özelliği bitmişliği ya da tamamlanmışlığı değil, sürekliliğidir. Harvey (2012: 322-323) bu yorumunu Rosa Luxemburg'a dayandırmaktadır. Luxemburg kapitalizmin sömürü sisteminin kapitalist ve kapitalist olmayan üretim tarzlarıyla birlikte gerçekleştiğini vurgularken aslında ilk birikimin Harvey'den farklı bir boyutuna işaret ediyordu. Luxemburg için ilk birikimin Marx'taki eksikliği sürecin kapitalist olmayan alanlarla sürekli yeniden eklenmesiyle ilerlemesi gerçeğinin dışarıda bırakılmış olmasıdır. Luxemburg'un (1951) kapitalist sömürü için kapitalist olmayan alanların ve Üçüncü Dünya ülkelerinin ilk birikimi tamamlamış tam sermaye sistemine eklenmesi ile kastettiği şey dolayısıyla şu gerçeğe ilgilidir: Gelişmiş kapitalist ekonomiler ilk birikim sürecinin olanaklarını ve maliyetini Üçüncü Dünya'ya taşırlarken onlarla aynı zamanda eklenmektedir. Günümüzde ise bu eklenmenin tüm enformel yapısının siyasal, iktisadi ve kültürel yönetimi için (aşırı) sağ popülizm hem merkez hem çevre ülkelerde küresel neoliberalizm tarafından iktidara taşınmıştır. Bu popülizm türü karşı-modernist ve karşı-Aydınlanmacı tavrıyla kitleleri toplumsal bir modernizasyon ve demokrasi sürecinden uzaklaştırıp uluslararası kapitalizm için yönetirken, çoğu zaman söylemsel ve ideolojik olarak kapitalizm karşıtı gibi görünen bir tutumla kitleleri harekete geçirip minimum yaşam koşullarında istatistiki olarak izlenemeyen bütçe harcamalarıyla kayıt-dışı biçimde disiplinler bir iktidar şebekesi içinde yaşatabilmektedir.

Bu eleştiriler ilk birikimi bugün kapsamlı bir şekilde yeniden düşünmek için son derece önemli olmakla birlikte, ilk birikim sürecine dair Marx'ın analizindeki önemli bir noktayı gözden kaçırabilir. Postkolonyal ekonomi politığe ilk birikim analiziyle önemli katkı yapmış Kalyan Sanjal'ın (2017) yorumunu izleyerek şunu söyleyebiliriz: Marx'ın ilk birikimi tamamlanmış bir süreç olarak resmetmesinin sebebi kapitalist toplumsal formasyonun bütünsel, değişmez ve evrensel bir tarihsel arka planından ziyade ulaştığı noktadaki tam yapısını ortaya çıkarmak içindir. Buna göre tam bir sermaye toplumu burjuvanın kendi suretinde bir toplum ve dünya

yaratmasıdır (Marx ve Engels, 1997: 47). Belirtildiği üzere, ilk birikim *Kapital*'de Marx'ın kapitalist ekonominin teorisini geliştirdikten sonra kaleme aldığı, yani kapitalizmi kuramsal olarak analiz ettikten sonra yazılmış bölümdür. Buna göre Marx için ilk birikim tamamlanmış bir kapitalist ve toplumsal ekonomik formasyonun tarihsel incelemesidir. Ayrıca bu tam kapitalist formasyonda dahi ilk birikim sonlanmış bir süreç olsa da bir kere yaşandığı ve yaşanacağı, bu sürecin başka bir biçimde ortaya çıkmayacağı anlamına gelmemektedir. İlk birikim Marx'ın analizinde sermayenin sabit bir evrensel tarihinden ziyade doğum anında ve gelişim sürecinde kazandığı ve her zaman bünyesinde taşıyacağı siyasal karakteridir. Bu, sermayenin siyasal karakterini farklı biçimlerde görebileceğimiz anlamına gelmektedir. İlk birikim sermayenin tarihinden ziyade özüdür. Bu öz her zaman ortak ve bireysel geçim/üretim araçlarının mülkiyetini zora, baskıya ve hukuka dayalı olarak çözerek toplumun giderek artan bir nüfus grubunu işçileştirip bir kısmını da salt artı-nüfus olarak sürekli sistemin dışına itmesidir. Dışlananların ve sistemin içinde tutulamayanların sayısı, neoliberal dönemde olduğu gibi, refahçı yönetimselliğin düşüşüyle arttıkça onların yönetimi farklı esasları gerektirmiştir. Bugün savaşların, şiddetin ve kapitalist sömürünün derinleştirdiği yoksulluğun içinde yaşamaya bırakılmış ve birçoğunun göçebe yaşam tarzlarının içine itildiği nüfus gruplarının yönetimi için harekete geçirilen ve demokratik ilkelerin ötesinde ve çoğu zamanda onlara karşı işleyen esaslar popülizm kavramı içinde toplanmaktadır. Popülizm bu bakımdan bugün kapitalist ekonominin ilk birikim sürecinin bir yönetimselliğidir ve sistemden dışlananların kapitalizme alternatif olabilecek şekilde kurdukları ihtiyaç ekonomisini meta ekonomisine eklemeye siyasetidir. Sanyal'ın (2017) da iddia ettiği gibi, Marx'ın ilk birikim analizinde süreçten dışlananların bir kısmının yedek işgücü ordusu olarak nasıl içselleştirildiği görülmekle birlikte eksik olan nokta sistemin içinde hiçbir zaman tutulamayan ve dışlananların ya da marjinalleştirilenlerin nerede ve nasıl yaşamaya devam ettiğidir. Marx'ın ilk birikim analizi tam sermaye toplumuna ilişkin olduğu için analizinde böyle bir dış yoktur. Oysa bugün popülizmin geliştiği yatak ilk birikim sürecinin tahribatıyla yaşayan ve daha da önemlisi kapitalistleşme sürecinden dışlananların ve içselleştirilmeyenlerin oluşturduğu nüfus gruplarıdır. Popülizm bu büyüyen artı/fazla nüfusu kendi koşulları içinde iktisadi, siyasal ve kültürel olarak kapitalist meta ekonomisine eklemek için yönetmeye çalışmaktadır.

Bu anlamda Marx'ın analizinde ilk birikim sermayenin tamamlanmış formunun analitik tarihi olarak nüfusun işçileşerek bütün biçimde sistemin içinde yaşam-ölüm sınırında tutulduğunu resmetmektedir. Dışlananların gideceği kapitalizm dışı tüm alanlar ve ilişkiler yok edildiğinden yedek işgücü ordusu olarak hâlâ sisteme içkin bir nüfus olarak yaşayabilirler ya da

ekonomi politiğın nüfus yasaları gereğı ölürler. İlk birikim dolayısıyla tamamlanmış formunda yaşam ve ölüm arasındaki bir oyunun ekonomi politiğidir; bu anlamda ilk birikimin tam/tamamlanmış kapitalist ekonomi politiğı geçmişı, kültürü ve geleneğı yok edilmiş, varlık-hiçlik sınırında tutulan bir toplumun resmidir. 19. yüzyıl sonrası refah devleti rejiminde gelişen biyopolitik ve insan hakları çağı, yani insanı yaşatma ve (yaşam, mülkiyet, çalışma) haklarını koruma ve geliştirme çağına girildikten sonra ilk birikim süreci sermayenin ayrılmaz siyasal karakteri olarak tekrar devreye ırkçılıkla ve yaygın dünya savaşlarıyla girmiştir. Bu anlamda ilk birikimin tamamlandığı ve tamamlanmaya çalışıldığı sermaye toplumunda dışlananlar sistem için ne bir tehdittir ne de kapitalist rasyonaliteden ve kültürden farklı bir şekilde yönetilmesi gerekir ne de yaşamak için kapitalist olmayan bir alan bulabilmektedir. Gerektiğinde yaygın savaşlar ekonomi politiğın nüfus yasasını yürürlüğe sokmuştur. Bu durum iktisadi, siyasal ve kültürel olarak kapitalizme alternatif olabilecek bir nüfus yapısının oluşumunun sistem içi kuralların ötesinde engellenmesidir.

20. yüzyılın içinden tarihsel olarak bakıldığında 2. Dünya Savaşı sonrası Keynezyen refah devletinde artan oranlı vergilendirme ile servet ve gelir eşitsizliklerinin azaltıldığı bir ortamda, işçi sınıfının siyasal güç elde ettiği ve kapitalist yönetim rasyonalitesinden farklı ve/veya ona karşıt bir siyasal akıl geliştirmeye başladığı bir zaman aralığında sol veya sosyal demokrat popülist tavırlar ilk birikim sürecini askıya alabilecek, tersine çevirebilecek ve Rousseau'nun halkçı kamusal ekonomisi içinde görülebilecek karşıt eğilimleri yaratmıştır. 2. Dünya Savaşı sonrası modernist kalkınmacı teoriler ve politikalar da Üçüncü Dünya'da ilk birikimi bu anlamda yeniden kurmaya çalışan, geleneksel yapıları kapitalistleştirmeyi hedeflemiş doktrinleri ve uygulamaları üretmiştir. 1980 neoliberal devrim tüm bunların krizinden doğan merkezde ve çevrede Harvey'in tanımladığı anlamda ilk birikimin yeni aşamasıdır. Ancak önemli bir farkla: 1980 sonrası ilk birikimin yeni aşamasına, Marx'ın yaptığı gibi, bugünden bakıldığında yaşanan kırk yıllık süreçte kapitalist olmayan alanların küresel ve ulusal boyutta kapitalizme eklemlenirken siyasetin izlediğı yolun değiştiğı görülmektedir. Geleneğı dönüştüren modernist bir yönetim aklından kapitalist olmayan alanları onların geleneksel mantığı ve kültürü içinden, üstelik bunları deforme ederek yöneten ve gittikçe karşı-modernleşmeci ve karşı-Aydınlanmacı bir yönetim aklına dönuşen, bugün popülizm olarak adlandırılan yeni bir halkçı ya da daha doğrusu bir nüfus yönetim politikası gelişmiştir.

Fernand Braudel *Uygarlık ve Kapitalizm* (1981; 1982; 1984) başlıklı üç ciltlik eserinde Luxemburg'a göndermede bulunarak (1984: 64-65) kapitalizmde toplumu bir kümeler topluluğı olarak tanımlamıştı. Buna göre

Luxemburg’u izleyerek Braudel için kapitalist olan ve olmayan alanlar birlikte iktisadi uygarlık içinde hiyerarşik bir şekilde yer almaktadır. İktisadi uygarlığı üç katlı bir eve benzeten Braudel en üst katın kapitalizme, orta katın piyasaya ve birinci katın maddi yaşama ait olduğunu belirtir. Kendisinin inşa etmediği ve beklenmedik bir misafir olarak gelip evin sahibi olan kapitalizmdir ve piyasanın rekabetçi yapısını sürekli bozarak hileli ve zora dayalı kısa dönemli yüksek kârların peşinde koşmaktadır. Braudel kapitalizmi, piyasayı ve maddi yaşamı birbirinden ayırırken kapitalizm ile piyasanın aralarındaki hem geçişliliğe, sınır komşuluğuna hem de karşıtlıklarına işaret etmektedir. İktisadi uygarlığın güç yoğunlaşmasının alanı ve yönetsel zirvesi olan kapitalizm ile ona bağımlı hale gelmiş piyasa arasındaki bu çelişkili birlikteliğin dışında ve hatta karşısında kalan maddi yaşam ise aslında uzun dönemde uygarlığın kaderini belirleyecek bir öneme sahiptir ve fakat Braudel maddi yaşamın bu önemine ve gücüne rağmen kavranmasındaki zorluğa işaret etmektedir. Sosyal bilimin görevi Braudel’e göre global bir tarih perspektifi içinde uygarlığın temelinde yer alan maddi yaşamı görünür ve anlatılır kılmaktır. Braudel ekonomik olmayan hatta karşı-ekonomi olarak nitelediği maddi yaşam ile kapitalizmin ve piyasanın ilişkilerinin muğlâk olduğunu ve ikincilerin maddi yaşama onu çok istila edici bir tarzda yaklaş(a)madıklarını belirtir. Maddi yaşam, Braudel’in şemasına göre kapitalizmle arasında piyasanın yer aldığı ve kapitalizm ile doğrudan ilişkisinin olmadığı, piyasa ile kendine özgü iktisadi ilişkilerin kurulduğu ve bu ilişkilerin kapitalizmin hem kültür hem kârlılık açısından ilgilenmediği küçük çaplı kendine yeter bir ekonomik model içinde enformel alanlarda var olduğu, uygarlığın temelindeki nüfus ve kapladığı alan açısından en büyük ve geniş yerdir. Burası aslında derinliklerine inildiğinde ilk birikim sürecinin dışında kalan ya da dışlananların itildiği yerdir aynı zamanda.

Braudel’in bu şeması bize neoliberal kapitalizme ve popülizme dair bir düşünce geliştirmemize olanak tanımaktadır. Neoliberal kapitalizm özellikle finansal araçlarla maddi ya da gündelik yaşamın derinlerine inerek orayı sadece yüksek kârlar için istila etmiyor, aynı zamanda geleneksel yapısını dönüştürerek ve rutin süreçlerini, ilişkilerini bozarak modernleştirmeden burjuva toplumunun kurucu alanı olan piyasanın içine taşımaktadır. Böylelikle ikisi arasındaki uzun dönemde kurulmuş dengeli ilişkiyi teknelci yüksek kârlar için baltalamaktadır. Braudel’in tasarımına göre bu eklemleme kapitalizmin maddi yaşamı ele geçirip deforme ederek piyasaya yönelik başlattığı yeni darbesidir. Tekelciliği yani hem şirket hem devlet tekelciliğini artıran, maddi yaşamda özgür ve kendine yeter üretim yapan emeği piyasa koşullarına tabi bir enformel sistem içinde bağımlı hale getiren, toplumun yurttaşlık ilişkisine ve etiğine tabi olması gereken piyasa

ilişkilerini maddi yaşamı bozup onunla darbeleyen yeni bir büyüyen enformel kapitalizm ve ona uygun bir siyasal akıl ve yönetim tarzı son kırk yılda gelişmiştir. Bu sistemin yönetim ve siyasal aklı, maddi yaşam ile piyasa arasında uzun dönemde dengeli bir ilişki kuran halkçı kamusal ekonomi değil, ilk birikim sürecinde sürekli piyasa alanından dışladığı ve marjinalleştirdiği yurttaşları maddi yaşamın içinde bireyselleştirip bağımlı hale getirerek geleneğin en bozulmuş haliyle yönetmeye çalışan bir totaliter nüfus politikasıdır. Bu sosyolojik anlamda tanımlanabilen bir (sivil) toplum ya da siyasal alan olmadığı ve olanakları elinden alındığı için bu yönde bir kavrayış becerisine sahip halk haline gelemediği için, nüfus kavramı siyasetin bu genişleyen hedef kitlesine daha uygun düşmektedir. Popülizm bu anlamda neoliberal kapitalizmin yeni ilk birikim sürecinde piyasa ve maddi yaşam ile ilişkisini kuran yeni siyasal kapitalist nüfus yönetim sanatıdır. Ancak maddi yaşam ile kapitalist iktidarın arasında Rousseau'nun tarif ettiği biçimiyle yurttaşlık etiğine bağlı dolaşım alanı deforme edildikçe, Kant'ın düşüncesinde beliren üç iktidarı -devlet, ordu ve din- iktisadi bir tekelci yapı içine çeken kapitalizm, karşısında büyüyen kendine alternatif olabilecek tarihsel iki alanı birleşmiş bir şekilde aynı anda bulmaktadır. Sistemin iç diyalektiği yeni bir halk ve maddi yaşam ile piyasayı beraber farklı bir ekonomik örgütlenme ve değer sistemi temelinde yeniden kurabilecek bir karşı-kapitalist alan yaratmaya dönük şekilde işlemeye başlamıştır. Sanyal'ın (2017) düşüncesine göre bu, bütünleşmiş kapitalist piyasa ile buradan dışlanan halkın oluşturduğu enformel ihtiyaç ekonomisi adını verdiği iki ekonomik örgütlenme tarzı arasında yaşanacak bir çatışmadır. Sanyal'a göre kapitalist piyasa sistemi içinde tüm ayrıcalıklarını ve olağan yaşam standardını kaybetmiş ve sivil toplumun bir parçası olarak proleterleşmiş sınıflar ile enformel kapitalizmin içinde tutulan halk arasındaki yeni bütünleşme ihtiyaca dayalı ekonomik örgütlenme ve değer sistemi içinde kapitalizmin dışında ve ona karşı yeni bir halk yaratacaktır. Popülizmin (aşırı) sağ kanadı bu güncel tehlikenin üzerine giden, alternatifleri politik, kültürel ve ekonomik düzlemlerde kesen bir neoliberal yönetsellik biçimidir. Buna karşı yol gösterici modellerden biri hâlâ arzu ekonomisi karşısına ahlaki bir ihtiyaç ekonomisi yerleştiren Rousseau'nun halkçı kamusal ekonomisi ve onun geliştirilmesi gereken modern yorumlarıdır. Bu amaçla, sonsuz sermaye birikimine karşı ekolojik ve demokratik bir kamusal ekonomi politik hedefleyen 'küçülme teorisi', hem Rousseau'nun hem Sanyal'ın halkçı kamusal ekonomi tasarımını neoliberal kapitalizmin bir eleştirisi ve alternatifi olarak güçlendirmek için bir zemin sunmaktadır ve yukarıda bu bağlamda geliştirilen düşünceye somut bir katkı sunmaktadır.

4. Neoliberal İlk Birikime ve Büyüme Fetişizmine Karşı Küçülme Teorisi

Küçülme teorisinin içeriğini Latouche'un 2011'de yayımlanan *Kanaatkâr Bolluk Toplumuna Doğru: Küçülme Üzerine Yanlış Yorumlar ve Tartışmalar (Vers une société d'abondance frugale: Contresens et controverses sur la décroissance, çev. Tahir Karakaş, 2018)* başlıklı kitabından izleyebilmekteyiz. Küçülme (*décroissance/degrowth*) yaklaşımı kapitalist ekonominin sermaye birikimi olarak anlaşılan büyüme sürecine karşı olan, doğayla dost bir iktisadi gelişme ve yapı, kültürel formasyon ve buna uygun politik sistem öngören ekolojik bir toplum projesidir. Latouche küçülmenin öngördüğü bu toplum projesini 'kanaatkâr bolluk toplumu' olarak nitelendirmektedir. Kanaatkârlık ya da toplumsal bir erdem olarak bireylerin 'gönüllü yetersizliği' büyüme ekonomisine bağlı olmayan farklı bir refah sistemini ve bolluğu hedefleyen küçülme toplumunun temelidir. Latouche'un salt bir iktisadi politika olarak değil, bir iktisadi mantık olarak tanımladığı küçülme yaklaşımı kanaatkârlığı temel erdem ve ulaşılması gereken amaç olarak gördüğünden geliştirdiği ekolojik ekonomi politik, kitabın çevirmeni Karakaş'ın tespitiyle, 'aksiyolojik'tir (2018: 17). Yani, küçülme büyüme ekonomisinden salt iktisadi politika olarak kopuşu değil, bir bütün olarak sınırsız büyüme mantığını şekillendiren toplumsal değer sisteminden kopuşu gerçekleştirmenin yolunu aramaktadır. Bu bakımdan toplumsal bir erdem olarak kapitalist büyüme ve kalkınma ekonomisinin eleştirisi olarak küçülme bunlardan çıkışı öngören aksiyolojik (değer temelli) bir ekolojik ekonomi politik kuramdır. Bu kuram farklı bir ekonomi, toplum, politik sistem, kısacası "başka bir dünya" (2018: 168) hedeflemektedir.

Bu noktada, değer temelli eleştirinin bilimsel değil, ütopyik olduğu düşünülebilir. Başka dünya hedefi içinde tüm insanlığı değişimin öznesi olarak gören küçülme teorisi yukarıda ilk birikim çerçevesinde ele alınan Marx'ın ekonomi politik analizine göre ütopyacı sosyalizmin günümüz bir örneği olarak düşünülebilir. Acının ve sefaletin sağduyulu sesi olarak tanımladığı ütopyik sosyalistlerin kapitalizmin yarattığı hayal kırıklıkları karşısında bütün insanlığı bir özne haline getirip yalnızca sınıf ayrıcalıklarını değil, aynı zamanda sınıf ayrımlarını da kaldırmayı amaçlayan, bu bakımdan tarihin devrimci öznesi proletaryayı göremeyen yaklaşımları Engels (1993) için bilim dışı, romantik ve ütopyacıdır. Küçülme teorisi her şeyden önce ütopyik sosyalistlerden farklı olarak, adın da anlaşılacağı üzere, ayrımsız bir şekilde üretimin sürekli artışını amaçlayan, bu bakımdan tüm toplumun ayrımsız ve ayrıcalıksız bir şekilde sınırsız endüstriyel çalışmasını yücelten, doğa ve insan yabancılaşmasını aşmayı amaçlamayan bir düşünce üzerine kurulu değildir. Bu Engels için de ütopyik ve bilimsel sosyalizm

arasındaki ayrıcı unsurlardan biridir. Küçülme teorisi piyasanın ve kapitalizmin yeni bir eleştirisi için farklı bir normatif sistem kurmaya çalışmaktadır. Kapitalizmin finansal çağında adaletin de meşru temeli haline getirilmiş finansal ve endüstriyel büyümeyi gerçek nedenleri, etkileri ve uygulamaya dönük realist bir alternatif ve mücadele yolu geliştirmesi bağlamında sorunsallaştırdığı ölçüde küçülme teorisi neoliberal kapitalizmin karşıtı aksiyolojik bir bilimsel tutum içindedir. Ortaya çıkan model ve zenginlik tarzı hem Rousseau'nun yukarıda ele alınan halkçı kamusal ekonomisine hem de Latouche'a olumlu referansta bulunan Marxist ekonomi politikten esinle hareket eden Sanyal'ın (2017: 72-73, 83-84) farklı bir halk kategorisi geliştirdiği eleştirel postkolonyal ekonomi politisinin çok uzağına düşmemektedir.

Bu bağlamda, Latouche'un yaklaşımının önemi 2008 krizi sonrası devletlerin, toplumların ve ekonomilerin arasında sıkıştığı iki temel politikaya mahkûm kalınmak zorunda olmadığını göstermesidir. Bunlar büyüme ve kemer sıkma (tasarruf) politikalarıdır. Bu iki politikanın birleşiminden doğan büyüme yanlısı tasarruf (genişlemeci mali konsolidasyon) politikalarının doğa, ekonomi, politika (özellikle demokrasi) ve kültür (özellikle yerel dayanışma ağları) üzerinde yol açtığı olumsuzluklar karşısında küçülme Latouche açısından zorunlu ve mümkün bir değer sistemine bağlı ekonomik sistemdir. Bu değer sisteminde dışarıdan dayatılan tasarrufun yerini 'kanaatkâr bolluk' yolunda "özsınırlama" alır (Latouche, 2018: 26). Bu küçülme stratejisi ve sistemi doğanın endüstriyel sömürüsüne dayanmayan, doğayla ve insanların kendi aralarında yüz yüze dostane ilişkilerine bağlı; ılımlılığı, ölçülülüğü ve özsınırlamayı temel değer olarak benimseyen, küreselleşmenin karşısında ırka, kana ve etnisiteye dayalı olmayan (2018: 79) yerel dayanışmadan doğan farklı bir üretim ve tüketim sistemidir. Siyasal yönetsel yapı olarak radikal demokrasiyi öngören, tekno-bilimsel akla ve politikaya dayalı ve sınırsız büyümeyi hedefleyen kalkınmacı aklın ve politikanın karşısında alternatif bir iktisadi, politik ve kültürel yapı hedef olarak seçilir.

Latouche'un küçülme teorisi Rousseau'nun günümüz için ne anlama geldiğini yerinde bir şekilde özetler. Buna göre küçülme toplumu bu bakımdan tüketimci, bireyci ve doğanın pahasına maddi üretimi artıran kapitalist topluma alternatifin arayışıdır. Alternatif Latouche'a göre sınırsız büyümeye dayanan kapitalizmden çıkıştır. Sınırsız büyüme toplumunun alternatifi olarak küçülme toplumu sıfır büyümeyi ya da klasik politik iktisatçılar tarafından doğanın büyüme için sınırlılığını öngören durağanlık halini bir hedef olarak benimsemez (2018: 42-52). Küçülme toplumu ve ekonomisi her şeyden önce büyüme kavramı ile ekonomiyi anlamadan vazgeçmiştir. Bu vazgeçiş Latouche'un kavramsallaştırmasına göre imgelemin

“sömürge durumundan kurtarılışı”dır (2018: 47) ve farklı bir iktisadi akla ve anlam ufkuna açılıştır. Evrenselci, tekno-bilimsel paradigmanın doğayı sömüren sınırsız büyüme hedefine bağlı normatif kapitalist ekonomik aklın karşısında ekosistemin fiziki limitlerinin farkında olan farklı bir iktisadi öznenin ekonomiyi anlama ve bilme biçimidir küçülme. O bakımdan küçülme büyümenin anlamsal zıttı olarak ekonominin GSYHİ olarak düşmesine sığmayan bir anlam, düşünce ve yaşam tarzı ufkuna açılır. Tekno-bilimsel büyümenin ekosistemi ve biyosferi tüketişi sonucunda kaçınılmaz olarak doğurduğu kıtlığın idaresi için yükselen otoriter rejimlerin de önünü kesecek bir toplum ve toplum sözleşmesi yaratma projesidir küçülme. Temel değerleri şunlardır: “1) Üretimin sınırsızca ve düşüncesizce yayılmasını istemiyoruz; insan yaşamının amacı değil de aracı olarak bir ekonomi istiyoruz. 2) Bilginin serbest yayılımını istiyoruz ama... *phronesis*...yani ihtiyattan kopuk olmayacak” (2018: 60).

Küçülme bir “*permakültürdür*” (*permanent culture*). Doğanın insanla ilişkisini tahakküm ilişkisi olarak kurmayan, insan-doğa dostluğuna uygun bir “yumuşak bilim” geliştiren “politik ekoloji”dir (2018: 62). Teknolojik determinist değildir, çünkü ekonominin sorunları sosyaldır, yani normatiftir, belli bir değer sisteminden kaynaklanan seçimlerin ve arayışların sonucudur. O nedenle sınırsız büyümenin getirdiği sorunlar tekno-bilimsel akıl ve politikayla çözülemez. Sorunun kaynağı tam da bu sınırsız büyümeyi ‘mit’ ve ‘din’ haline getiren tekno-bilimdir ve yerine küçülmenin kültürel değer sistemi ve ‘yumuşak bilimi’ geçmelidir. Latouche bu değer sisteminin geriye dönüş anlamına gelmediğini, o bakımdan gerici karşı-modernist ve karşı-Aydınlanmacı bir tavır paylaşmadığını ısrarla vurgulamaktadır. Tam tersi, modernizmin ve Aydınlanmanın vaatlerini yakalayacak, insanlığın tarihsel gelişimine kayıtlı geçmişteki olumlu değer sistemlerini, tüketim ve üretim sistemlerini araştıran ve bulan, onları güncelleyen bugün ve gelecek inşası çabasıdır. Bu geriye dönüşte karşılıklı, ya da en ideali karşılıksız armağanlaşma gibi kültürel etkileşimlerle oluşan ticaret sistemi ve doğayla dost üretim sistemleri yeniden keşfedilir. İlerlemeye öfkeli bir yaklaşım, melankolik bir geçmişe özlem söz konusu değil, tam tersi ideal bir geçmiş üzerinden şimdinin güç ilişkilerini ve yapısını donduran tekno-bilimsel ilerlemeciliğin ve onun dikta yönetiminin eleştirisidir küçülme (2018: 84).

Kapitalizmin para, piyasa, faiz, finans, ücret gibi temel kurumlarını ve araçlarını kullanan ama bunların toplumdan ve doğadan kopuk otonom bir ekonomik sistem oluşturmasına izin vermeyen (2018: 103-104) bir mantık, değer sistemi ve politika olarak küçülme ekonomiyi bilim, üretim ve toplumsal değer sistemi olarak yeniden inşa etmeyi hedeflemektedir. Tüketim ve sınırsız büyüme toplumunun, yani kapitalist toplumun alternatifi

sekiz R harfinin sembolleştirdiği bir dönüşümü gerekli kılmaktadır: “*Révaluer* (yeniden değerlendirmek), *réconceptualiser* (yeniden kavram-sallaştırmak), *réstructurer* (yeniden yapılandırmak), *relocaliser* (üretimi yeniden asıl yerine döndürmek), *redistributer* (yeniden dağıtmak), *réduire* (azaltmak/düşürmek), *réutiliser* (yeniden kullanmak), *recycler* (geri dönüştürmek)” (2018: 107-108). Latouche’a göre küçülme bu sekiz dönüşümle kapitalizmin tam kalbine, mitleştirilmiş sınırsız büyüme mantığına ve politikasına dokunduğu için karşı-kapitalisttir. Endüstriyel sisteme ve tekno-bilimsel paradigmaya karşı olduğundan reel ve mevcut deneyimin sosyalizmine de karşıdır. O bakımdan insanlığın uzun geçmişinde kayıtlı deneyimlerinden ve değerlerinden esinlenen “hayale dayalı ve yaratıcı” (2018: 112) bir alternatif arayışıdır.

Latouche küçülme stratejisinin ve toplumunun büyüme karşıtlığını reel iktisadi politika alanında somutlamaya çalışmaktadır ve bu yolla küçülmenin anlamını berraklaştırmaktadır. İlk olarak dijital ekonominin, bilişsel kapitalizmin ve yeni ekonominin maddi üretimi kısarak hizmet sektörünü genişletmesinden ötürü büyümenin düşürülmesine gerek kalmadan GSYİH’nin artışının doğaya zararlı olmayan bir büyüme modelini beraberinde getirdiği yönündeki argümanın geçersizliğini ortaya koymaktadır. Yeni ekonominin hizmet sektörünü büyütmesi bu sektörün ihtiyaç duyduğu araç-gereçten ulaşımaya doğal kaynak tüketimine dayalı endüstriyel üretimi artırmıştır. GSYİH büyümesinin ürün artışı değil de piyasa değerindeki artış olduğu yönündeki argüman ise Latouche için politik olarak sakıncalı bir sonucu beraberinde getirmektedir. Maddi üretimin düşüşüyle istatistiksel ve değişim değerine dayalı piyasa değerinin artışının politik sonucu “diktatoryal ve totaliter bir zulme” (2018: 123) yol açabilir. Doğanın tükenişi ile birlikte kıt kaynak problemi ve üretim düşüşü yeni bir otoriter rejimi doğurabilir. Küçülme bunun karşısında nüfusun azaltılması gibi tehlikeli bir fikri paylaşmaz. Bu fikir öjenizmi sahiplenebilecek teknobürokratik faşist, totaliter ve diktatoryal toplumlara özgüdür. Küçülme tam da bu tehlikenin karşısında nüfus problemini niceliksel bir sorun olmaktan çıkartıp insani ve doğal şartların tesisleriyle demografik küçülmenin kendiliğinden doğal olarak gelişebileceği bir ekolojik halkçı demokratik sistemin kurulmasını savunur ve amaçlar.

Sonuç

Halk üzerine siyasetin ve ona bağlı ekonomi politiğin gelişimi 18. yüzyılın klasik liberalizmi içinde şekillenmiştir. 15. yüzyıldan itibaren kapitalizmle ve ilk birikim süreciyle birlikte feodal yapıların Batı’da çözülüşü iktidar yapısının değişimiyle mümkün olmuştur. Feodalizmde kilisenin ve dinin yönlendirdiği toplumsal ve iktisadi yaşamın yönetimini seküler devlet mekanizması devralmıştır. 18. yüzyıl liberalizmi de devlet egemenliğinin yerine sivil toplumu ya da halkı geçirmiştir. Bu iki kavramdan ilki (sivil toplum) sosyolojik ikincisi (halk) siyasaldır. Rousseau toplum sözleşmesinden bahsederken halkın egemenliğini kuramsallaştırmış, Smith sivil toplumdaki hareketle farklı bir amaç gütmüştür. Bu amaç ‘görünmez el’ kavramına atfen genelde bireyin egemenliğini tesis edecek iktisadi ve saf anlamda bir piyasa toplumu olarak bilinir. Oysa *Milletlerin Zenginliği*’nin son kısmı kamu maliyesi bölümünde Smith açıkça sivil toplumu halkın yetiştirilme, eğitim ve yaşam alanı olarak yeniden ele alır ve devletin idari/siyasi alanı ile ‘görünmez el’in düzenlediği bireylerin ekonomisi arasında sivil toplumu yerleştirir. Kaba devlet egemenliğinden ve ekonominin iş bölümünden doğan halkın üzerindeki “kafa sersemliğini” (Smith, 2006: 873), yani yabancılaşmayı, bertaraf etmek için yönetim iktidarını, dini, ekonomiyi, kamusal yaşamı ve eğitimi Aydınlanmanın liberal felsefesine göre bir halk yaratılması yolunda Smith düşünsel ve örgütlenmeleri bakımından yeniden formüle etmektedir. Eski Yunan’daki eğitim sistemini ve felsefi içeriğini bozan ve fırsat eşitliğini ortadan kaldıran ticari toplumun metafizik ve teknisist bilimciliğine karşı Smith Rousseau gibi Aydınlanmaya özgü biçimde halkın her yaşta eğitimi ve yetiştirilmesini kamusal güvenceye bağlamaktadır. Ayrıca bunun için Aydınlanmaya göre yeniden örgütlenmesi ve düşünce açısından dönüşmesi gerektiğini düşündüğü hukuk, din, bilim, felsefe ve eğlence (şenlik/karnaval) üzerine fikirleriyle toplumsal düzeni kurgulamaktadır. Smith’in birey ile devletin arasında sivil toplumu ve yetiştirilmesi, korunması gereken halkı yerleştirilmesi aslında devlet ve birey arasındaki tehlikeli bütünleşmeyi engelleyen, Foucault’nun (2013; 2015) deyimiyle, bir yönetsel alandır. Özgürlüğünü ortadan kaldıracak şekilde bireyin devlet tarafından kapsanmasının ve tersinden despotizme varacak şekilde devletin birey (ve çıkar grubu bireyler) tarafından ele geçirilmesinin önlemini almak için Smith kamu maliyesinin görev alanında halkın siyasal bir kavrayışla ve beceriyle yetiştirilmesini ve korunmasını tanımlamaktadır. Aydınlanma sonrası dönemde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomi politikte ve liberal düşüncede bir emek toplumu olarak halkın egemenliği düşüncesi yerini hızlı ve yoğun kapitalleşme sürecinde iktisatta (*economics*) bireysel tüketici egemenliğine bı-

rakmıştır. Bu halkçılık düşüncesinde aynı zamanda liberalizm ve kapitalleşme ile ilişki kurulmasında yeni bir dönemi başlatmış ve 20. yüzyılda yükselen geniş toplumsal ölçekli savaşlarla içi özellikle Üçüncü Dünya’da milliyetçilik ve devlet kurma stratejisi olarak ulusalcılıkla doldurulmuştur. Diğer taraftan, siyasal ve düşünsel bir hareket olarak halkçılık kapitalizm karşıtlığını da yine ulusalcı ve milliyetçi bir düşünce ve hareket içinde geliştirmiştir. Halkçılık bu anlamda Polanyi’nin (2002) kavramsallaştırmasıyla kapitalizme alan açan ve kısıtlayan bir ‘ikili hareket’ içinde gelişmiştir. 2. Dünya Savaşı sonrası genişleme döneminde özellikle 1960 sonrasında gelişmiş kamusalılığı ve kamusal mülkiyet ile işçi sınıfını gözeten sol popülizm devri tamamlanmış; 1980 sonrasında ise bunun yerini alan sağ neoliberal popülizm Rousseau’nun Aydınlanmacılığında görülen eşitlikçi ve özgürlükçü birlikte yaşamın vaadi olarak demokratik halk düşüncesinin içini küresel boyutta piyasacılıkla, şiddetle ve adım adım liderlik ideolojisiyle doldurmuştur. Halkı, siyasal ve toplumsal olarak içeriksiz bir kitleye ve ekonominin çıkarları uğruna yoksulluk ve yolsuzluk koşullarında kitle olarak yönetip feda edilebilir bir nüfusa dönüştürüp, devlet yönetiminin sürekli nesnesi ve hedefi haline getiren bugünün neoliberal popülizmine karşı eleştirel tutum ve düşünce birlikte yaşamın vaadi olarak halkçılığın günün küresel koşullarında yeni yorumlarını geliştirmek ve denemek durumundadır. Halkçı bir kamusal ekonominin neoliberal popülizm karşısında kazanacağı yön ve mevzi önce 18. yüzyıl klasik liberalizmiyle ve Aydınlanmanın eksiklikleriyle hesaplaşmaktan ve ardından bunları aşacak yeni bir ekonomi politik eleştirel tutumu ve düşünceyi geliştirmekten geçmektedir.

Kaynakça

- Acar-Savran, Gülnur, *Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel ve Marx*, Belge, İstanbul 2003.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, İmge, Ankara 2006.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, “Jean-Jacques Rousseau: Halk Kendini Yaratıyor”, *Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler*, (Ed. Mehmet Ali Ağaoğulları vd.), İletişim, İstanbul 2011, s. 569-596.
- Bentham, Jeremy, *The Panopticon Writings*, (Ed. Miran Božovič), Verso, London/New York 1995.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2009*, 21. Baskı, İmge, Ankara 2015.
- Braudel, Fernand, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century. Volume I: The Structures of Everyday Life*, (Çev. Siân Reynolds), Harper&Row, New York 1981.
- Braudel, Fernand, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century. Volume II: The Wheels of Commerce*, (Çev. Siân Reynolds), Harper&Row, New York 1982.
- Braudel, Fernand, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century. Volume III: The Perspective of the World*, (Çev. Siân Reynolds), Harper&Row, New York 1984.
- Brown, Wendy, *Halkın Çözülüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*, (Çev. Barış Engin Aksoy), Metis, İstanbul 2018.
- Cevizci, Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Asa, Bursa 2007.
- Engels, Friedrich, *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*, 7. Baskı, (Çev. Öner Ünal), Sol, Ankara 1993.
- Foucault, Michel, *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*, (Çev. Alan M. Sheridan Smith), Pantheon Books, New York 1972.
- Foucault, Michel, *The Order of Things*, Routledge, London/New York 2002.
- Foucault, Michel, “Felsefe ve Psikoloji”, *Felsefesi Sahnesi*, (Çev. ve Ed. Işık Ergüden), Ayrıntı, İstanbul 2011, s. 19-30.
- Foucault, Michel, *Biyopolitikanın Doğuşu*, (Çev. Alican Tayla), İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2015.
- Foucault, Michel, *Güvenlik, Toprak, Nüfus*, (Çev. Ferhat Taylan), İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2013.

- Geiselberger, Heinrich (Ed.), *Büyük Gerileme: Zamanımızın Ruh Hali Üstüne Uluslararası Bir Tartışma*, (Çev. Merisa Şahin vd.), Metis, İstanbul 2017.
- Harvey, David, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, Oxford 2005.
- Harvey, David, *Marx'ın Kapital'i İçin Kılavuz*, (Çev. Bülent O. Doğan), Metis, İstanbul 2012.
- Hobbes, Thomas, *Leviathan*, (Çev. Semih Lin), YKY, İstanbul 1993.
- Kant, Immanuel, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt (1784)", *Kant*, (Çev. ve Ed. Nejat Bozkurt), Say, İstanbul 2005, s. 263-273.
- Karatani, Kojin, *Dünya Tarihinin Yapısı: Üretim Tarzlarından Mübadele Tarzlarına*, (Çev. Ali Karatay), Metis, İstanbul 2017.
- Latouche, Serge, *Kanaatkâr Bolluk Toplumuna Doğru: Küçülme Üzerine Yanlış Yorumlar ve Tartışmalar*, (Çev. Tahir Karakaş), İletişim, İstanbul 2018.
- Luxemburg, Rosa, *The Accumulation of Capital*, Routledge&Kegan Paul, London 1951.
- Malthus, Thomas R., *Nüfus İlkesi*, (Çev. Çağla Taşkın), Pinhan, İstanbul 2017.
- Marx, Karl, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler (Sermaye İlişkisinin ya da İkel Birikimin Oluşumu Öncesi Süreç Üzerine)", *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri* (K. Marx- F. Engels), (Çev. Mihri Belli), Sol, Ankara 1977, s. 61-109.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Komunist Manifesto*, 8. Baskı, (Çev. Gaybi Köylü), Bilim ve Sosyalizm Yayınları 1997.
- Marx, Karl, *Kapital 1. Cilt*, (Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan), Yordam, İstanbul 2012.
- Polanyi, Karl, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, 2. Baskı, (Çev. Ayşe Buğra), İletişim, İstanbul 2002.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, (Çev. Vedat Günyol), Adam, İstanbul 1994.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Ekonomi Politik*, (Çev. İsmet Birkan), İmge, Ankara 2005.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Anayasa Projeleri (Korsika Anayasası Projesi, Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler)*, (Çev. İsmail Yerguz) (Yay. Haz. Mustafa Hazım Bayka), Say, İstanbul 2008.
- Rousseau, Jean-Jacques, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, 15. Baskı, (Çev. Rasih Nuri İleri), Say, İstanbul 2018.

- Sanyal, Kalyan, *Kapitalist Kalkınmayı Yeniden Düşünmek: İlkel Birikim, Yönetimsellik ve Postkolonyal Kapitalizm*, (Çev. Ali Karatay), Metis, İstanbul 2017.
- Streeck, Wolfgang, *Satın Alınan Zaman: Demokratik Kapitalizmin Gecikmiş Krizi*, (Çev. Kerem Kabadayı), Koç Üniversitesi, İstanbul 2016a.
- Streeck, Wolfgang, *How will Capitalism End? Essays on a Failing System*, Verso, London/New York 2016b.
- Smith, Adam, *Milletlerin Zenginliği*, (Çev. Haldun Derin), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- Tekeli, İlhan ve Gencay Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, *Toplum ve Bilim*, S. 6-7, 1978, s. 44-110.
- Tooze, Adam, “A General Logic of Crisis”, *London Review of Books*, C. 39, S. 1, 2017, s. 3-8, <https://www.lrb.co.uk/v39/n01/adam-tooze/a-general-logic-of-crisis>. (01.06.2019)
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de Popülizm 1908-1923*, Doğan Kitap, İstanbul 2013.
- Wallerstein, Immanuel vd., *Kapitalizmin Geleceği Var mı?*, (Çev. Bülent O. Doğan), Metis, İstanbul 2014.